

КАТЕРИНА ШАРАБАР

ГЕРОЇЧНИЙ ОБРАЗ КОЗАКА У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ЛИСЕНКА

У ХІХ столітті український народ, як і більшість слов'янських народів, знаходився під загрозою знищення з боку сильніших держав. Тому було необхідно знайти моральну підтримку і сили для боротьби та захисту політичного й громадського ладу¹. У цей час виникає зацікавленість українською історією, усвідомлення самотності української культури, що проявилось у літературі та мистецтві Романтизму – художнього напрямку та стилю, який виник на межі ХVІІІ–ХІХ ст.

Представником цієї епохи став митець – символ нації, який бореться за громадянські ідеали своєї країни. Крізь призму історії митці намагались поглянути на сьогодення та знайти розв'язання сучасних проблем. Саме в цей час виникає історична свідомість, формується історичне мислення, з'являється зацікавленість «національним колоритом».

Прагнучи показати яскраві самотні національні риси, романтики заглиблювались у фольклор – народно-національні джерела. Адже у фольклорі вони могли черпати ті колоритні історичні образи, які були носіями національно-визвольної ідеї. Саме фольклор активізував процес художнього осмислення козацької історії.

Феномен козацтва викликав неабияку зацікавленість різних українських істориків: М. Максимовича, І. Срезневського, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова та ін. Через історію козацтва вони пізнавали минуле, що сприяло відродженню українських традицій, пробудженню патріотизму і національної свідомості.

---

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – С. 43.

Історики висвітлювали козацтво як особливе явище в історії України. Пізнаючи його, відчували свою самобутність, свою роль у відродженні та розвитку української держави. Козаки – лицарі української історії – стали для них символом героїзму, честі, справедливості, символом волі нації.

На ранньому етапі українського Романтизму характерними були два типи образу козака, які втілювалися у літературі. Перший – романтизований тип – часто трапляється в поезії. Це вразливий та мрійливий герой, який оплакує свою долю («Козак» Л. Боровиковського (1831 р.), «Гуде вітер велими в полі» І. Забіли (1836–1837 рр.) та ін.). Тут тема «світової туги», властива західноєвропейській літературі, трансформується в «національну тугу» – тугу за свободою та славою рідного народу («Богдан Хмельницький» М. Максимовича, «Максим Перебийніс» М. Костомарова, «Палій» В. Забіли та ін.)¹. Знаходимо аналогії такого типу образу й у живописі. У народній картині XIX ст. «Козак Мамай», «Козак-бандурист» образ козака набуває елегійного забарвлення, виразно розкривається його емоційний душевний стан. Другий тип – героїчний, з'являється з середини XIX ст. в літературі. У період активізації національно-культурних процесів образ козака став втіленням національної гідності, доблесті, волі. Він – захисник народу, відважний лицар, герой історичного минулого, яке є взірцем для наслідування сучасністю. Такий тип героя значною мірою представлений вже у літературній творчості Т. Шевченка та М. Гоголя, традицію яких у музичному мистецтві продовжував М. Лисенко.

У музичній культурі творчість М. Лисенка стала яскравим зразком втілення козацької визвольної ідеї, козацької тематики. Опера «Тарас Бульба», у якій уособлено універсальний образ козака, стала предметом дослідження для багатьох музикознавців: Л. Архімович, М. Гордійчука, А Гудзенка, Я. Іваницької, Г. Приходьмо, Л. Ющенко, Е. Яворського та ін.

---

¹ Айзеншток І. Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 12–13.

Про важливість козацької тематики у творчості М. Лисенка вперше писала Л. Корній. Однак ця тематична сфера потребує подальшого дослідження. Важливо встановити, як фольклор з козацькою тематикою впливав на оригінальні твори М. Лисенка. У цій статті буде розглянуто коло героїчних образів козацької історії, які представлені в аранжуваннях народних пісень М. Лисенка, його записах дум та оригінальній творчості.

М. Лисенко вважав українську історію гідною найвищої поетизації. Козаки захоплювали композитора тим, що були вільними людьми, боролися за волю народу й досягли державної автономії в Гетьманщині. Глибока зацікавленість митця українською історією, зокрема Козацькою добою, викликана, насамперед, особистими обставинами. Предки композитора походили з козацького роду (ще з початку XVII ст.) та були старшинами в українському козацькому війську¹. Значний вплив мали розповіді двоюрідного дядька Олександра Захаровича Лисенка про козацьке минуле, які «будили національне почуття, зносили фантазію в минуле, повне чар і величі»². У дитячі роки зацікавлення історією викликало читання історичних творів: балад В. Жуковського, повістей М. Гоголя, романів В. Скота, П. Куліша. Значний вплив мала поезія Т. Шевченка, яка, як пише М. Старицький, «зачарувала його музичною звучністю й силою простого народного слова»³. Свого часу незабутнє враження на М. Лисенка справило відвідування острова Хортиці – колишнього центру Запорізької Січі. У композитора це викликало палку зацікавленість козацькою історією, що

---

¹ Булат Т., Філенко Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX – початку XX століття / Т. Булат, Т. Філенко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США ; К. : Майстерня книги, 2009. – С. 13.

² Старицький М. К біографії Н. В. Лысенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. – Т. 1 / упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука; редкол. : А. П. Лашенко та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – С. 19.

³ Там само. – С. 18.

сприяло збиранню зразків народнопісенної творчості. Таким чином фольклористична діяльність стала однією з провідних у Лисенковій творчості.

М. Лисенку належить першість у виданні нотних записів дум, які виконував кобзар Вересай. Вперше досліджуваним ним музичні особливості дум та історичних пісень описані в праці «Характеристика музичних особливостей дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая» (1874 р.).

В історії української музики історичні пісні з козацькою тематикою вперше так широко представлені саме у творчості М. Лисенка. Вони наявні в перших шести випусках (із семи) «Збірника українських пісень» для голосу з фортепіано, створених з 1868 по 1895 роки, а також в аранжуваннях дванадцяти «десятків» народних пісень для хору з фортепіано, крім № 5 та 12 (№ 1–11 – 1885–1903 р.).

Яскравими зразками козацьких пісень є ті, в яких відтворені картини татаро-турецького полону, боротьби з польсько-шляхетським гнітом, руйнування Січі, образи козацьких героїв та гетьманів. Здійснюючи аранжування цих пісень, композитор створив пісні-марші («Гей не дивуйте, добрії люди», «Про Байду» та ін.), в яких підкреслюється героїчний зміст. Серед записів дум та аранжувань пісень знаходимо героїко-епічні та лірико-епічні («Дума про Палія і Мазепу», пісні «Про Харка», «Про Морозенка», «Про Гонту», «Про Калнишевського» та ін.). По суті, М. Лисенко прагнув відтворити *літопис козацької історії*.

Чимало творів М. Лисенка на козацьку тематику написано на тексти Т. Шевченка. Його поезія виконувала важливу місію у справі пробудження національної самосвідомості українського народу, формування його національної ідентичності та культури. Відчувається спорідненість душ митців: обидва вірили у майбутнє української нації, обидва намагались відродити історичну пам'ять українського народу.

Як представники «народництва» Т. Шевченко та М. Лисенко усвідомлюють значущість козацтва, його націона-

льно-визвольної боротьби, що стало важливою складовою історичної пам'яті українського народу. Тому події козацької історії, зображені поетом та композитором у ХІХ ст., стають контекстом для розгортання сучасних подій українського світу, який, на думку Т. Шевченка, потрібно омита «вражою злою кров'ю»¹ і лише в такий спосіб відродити.

Митців цікавлять образи козаків, які проявляли мужність, стійкість, відважність у відстоюванні права на свободу українського народу. Адже в очах українських народників, як пише Д. Дорошенко, «героями є лише ті козацькі провідники, які справді боролися за народну волю, й яких зате зберегла в своїй пам'яті вдячна народна маса»².

При аналізі творчого доробку М. Лисенка було виявлено понад двадцять героїчних козацьких образів. Більшість із них постають в аранжуваннях історичних пісень та в записах дум. Інші – в оригінальних творах: хоровій пісні «Наш отаман Гамалія», хоровій поемі «Іван Підкова», операх «Гаркуша» та «Тарас Бульба». Серед них:

– герої ХVІ ст. – Іван Підкова, Байда (Дмитро Вишневецький), Софрон;

– герої ХVІІ ст. – Тарас Трясило, Морозенко, Гамалія, Семен Палій, Богдан Хмельницький, Іван Барабаш, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Данило Нечай, Ілля Голота, Перебийніс (Максим Кривоніс), Тарас Бульба, Іван Богуславець;

---

¹ Шевченко Т. Г. Заповіт // Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко; ред. Л. М. Кирилець. – К. : Дніпро, 1981. – С. 286.

О. Забужко та В. Яременко «вражу» та «злу» кров інтерпретують як затруєну, зачумлену гріхом. Див. про це: Яременко В. «Як понесе з України...». Роздуми про «Заповіт» [Електронний ресурс] / В. Яременко // Наша віра. – 2004. – № 5 (193). – Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/05_2004.html. У такому контексті Т. Шевченко акцентує увагу на духовному самоочищенні, а не на фізичному знищенні ворогів нації.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – С. 518.

– герої XVIII ст. – Гаркуша, Максим Залізняк, Харко, Сава Чалий, Петро Калнишевський, Іван Гонта, Хведір Безрідний, Микита Швачка.

До героїчних образів козаків ми також відносимо й образи гайдамаків, спираючись на думку дослідників, згідно з якою гайдамацтво було своєрідним відгалуженням козацтва. Це складові одного руху, які доповнювали одна одну на всіх етапах визвольної боротьби. Запорізьке козацтво не обмежувалось Військом Запорізьким. Паралельно існували загони кріпаків-утікачів в низинах та притоках Дніпра. У народі їх називали бурлацькими, козацькими, а їхніх учасників – «гаївськими козаками», «степовиками», «луговиками» та ін. Самі ж вони називали себе козаками, а пізніше – гайдамаками (з тюркської «гайдамака» означає гнати, турбувати, чинити свавілля). Частина запорожців, так звана сірома, підтримували ці загони, приєднувались до них. Ватажками гайдамацьких загонів були переважно запорізькі козаки¹.

Отже, М. Лисенко звертається до фольклорних текстів, в яких переважно були відтворені події Хмельниччини та Коліївщини. Слід відзначити, що є думи та пісні («Про Гонту», «Про козака Байду»), в яких історичні факти та емоційний стан передаються через «гротескний реалізм»².

Сюжети про смерть героїв від рук противників (наприклад, пісні «Про Перебийноса», «Про Харка», «Про Калнишевського») з'являються в тих фольклорних творах, в яких йдеться про реальні історичні поразки битви під Берестечком та гайдамацьких повстань.

---

¹ Кейда Ф., Мишанич С. Народні месники України у фольклорі / Ф. Кейда, С. Мишанич. – Донецьк : Кассіопея, 1998. – 113 с.

² Корнев А. Ю. Думи та пісні про Хмельниччину як історичне джерело: особливості вивчення / А. Ю. Корнев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / [В. В. Кравченко, В. І. Танцюра, Д. М. Чорний та ін.]. – № 641 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 7. – Харків, 2004. – С. 171 – 176.

Тема смерті героя містить у собі певний підтекст. Дослідниця українського фольклору Н. Кононенко зауважила, що в українському епосі, на відміну від європейського, немає «насолоти» чи «еротики тортур». Страждання для героя тієї епохи – це шлях до морального очищення, який позбавляє певних козацьких гріхів: «саме те, що козаки страждали й гинули на війні, було суголосним життям святих»¹.

Як уже зазначали дослідники, непростим є питання історизму фольклору. Виникає питання, якою мірою у фольклорних творах відтворюються реальні історичні події? У вчених переважає думка, що фольклорна творчість по-своєму конструє історичну дійсність².

Відомий фольклорист К. Грушевська тлумачить історизм фольклору як «історичні переживання» українського народу, а не віддзеркалення реальної історії³. Тим більше, якщо брати тексти українських історичних пісень та дум, які розкривають події XVI–XVIII ст., але які зафіксовані були у XIX ст., то неможливо стверджувати їх правдивість. Адже фольклорний текст стосується не лише того часу, який описується, а й того часу, упродовж якого він створювався, викристалізовувався, існував та відмирав⁴. Тобто, думи та пісні

---

¹ Кононенко Н. Епос та плач: правитоки української думи / Н. Кононенко // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 29.

² Див.: Борис Н. История эпическая, история реальная / Н. Борис // Проблемы на българския фольклор. – Т. 6: Фольклор и история / ред. П. Динеков, С. Бояджиева, Т. Ив. Живков, Н. Кауфман, С. Стойкова. – София, 1982. – С. 14–19; Шевчук Т. М., Балущок В. Г. Чи були герої зрадниками, або ще раз про проблему історизму фольклору (з приводу статті О. І. Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурчнення», опублікованої в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6)) / Т. М. Шевчук, В. Г. Балущок // Український історичний журнал. – № 5 (506). – К., 2012. – С. 187–195.

³ Грушевська К. Передне слово / К. Грушевська // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1–13 і вступ Катерини Грушевської. – К., 1927. – С. 5–12.

⁴ Пропп В. Я. Введение // Пропп В. Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп. – 2-е изд. – М., 1958. – С. 26.

представляють синтез подій XVI–XVIII ст. з суспільними явищами часу їхнього запису – XIX ст.

В епосі існують свої принципи зображення героїв і їх відносин у суспільстві. Їх складно характеризувати у контексті реальної історичної події. У розкритті таких епічних героїв переважає принцип гіперболізації.

Аналізуючи Лисенкові аранжування історичних пісень та записи дум, можна відзначити відсутність історичних подробиць щодо діяльності героя, точних позначень часу й місця битви. Наприклад, у пісні «Про Харка» описується страта Харка у «турецькому гошпиталі», а згідно з історією, в 1737 році герой пісні спільно з іншими ватажками помер у битві з татарами, захищаючи від них містечко Переволочну¹. У пісні «Про Перебийноса» (Кривоноса) героя вбивають ляхи «ой у Києві, у Санжарові» (не вказується конкретне місце події, що характерно для епічних творів). За історичними даними, є кілька версій смерті Кривоноса, але всі вони розходяться з епічним описом. Відповідно до найпоширенішої версії, герой помер від чуми. Польський історик Тадеуш Кшонстек стверджує, що Кривоніса вбили за таємним наказом Б. Хмельницького².

З приводу фольклорного історизму М. Гоголь писав: «Историк не должен искать в них показания дня и числа битвы <...> Но когда он захочет узнать верный быт, стихии характера, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселий изображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного,

---

¹ Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Антонович ; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вст. ст. та комент. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 372 – 456.

² Батій Я. О. Україна. Славетні гетьмани та інші видатні постаті козацької доби / Яна Батій. – Харків : Веста, 2010. – С. 45.

тогда он будет удовлетворен вполне; история народа разоблачится перед ним в ясном величии»¹.

Героїчні образи епосу створюються шляхом використання історії як своєрідного матеріалу. Згідно зі специфікою жанру пісні образ героя трансформується, втрачає риси конкретної історичної особи, стає узагальненим образом представника українського народу у боротьбі з несправедливістю. Творця епосу та слухача цікавив не стільки реальний історичний персонаж, скільки відповідність цієї постаті певним критеріям, згідно з народними уявленнями епохи.

У всі епохи героям була властива відвага, жертовність, мужність, доблесть, здатність до подвигу. Але, якщо у міфологічному епосі герой є напівбогом, який вносить у життя справедливість, закони, гармонію, тим самим виконуючи волю богів, в архаїчному епосі герой є носієм сакральних знань, а в класичному перебуває на вищому щаблі в соціальній ієрархії (князі, гетьмани), то в історичному епосі героя змальовують ідеальним воїном – це хоробрий богатир, носій національної ідеї, українського духу, який здатний на відважні вчинки². Особливостями його героїчного характеру є сміливість, шаленство, нестяма, несамовитість. Часто він робить необдумані вчинки, демонструючи свою силу та енергію.

Учений ХХ століття Л. Гумільов називав таких героїв пасіонарями і вважав, що їхні вчинки легко відрізнити від вчинків звичайних людей. Пасіонарії ставлять перед собою певну мету, досягають її, вдаючись до певної жертовності. Пасіонарність здатна породжувати як подвиги, так і злочини, як добро, так і зло, творення або руйнування. Герої-

---

¹ Гоголь Н. В. О малороссийских песнях // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. – Т. 8 : Статьи / Н. В. Гоголь ; ред. Н. Ф. Бельчиков, Б. В. Томашевский. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 91.

² Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції / Наталія Ярмоленко. – К., 2010. – С. 105.

пасіонарії часто вдаються до необдуманих вчинків, ламаючи прийняті закони, встановлюючи нові¹.

Домінантним компонентом ментального архетипу українського героя є такі поняття як «слава» і «честь», які досить часто трапляються у фольклорних текстах.

Культуролог Ю. Лотман вважав, що в часи Київської Русі «слава» і «честь» були притаманні лише тій частині суспільства, яка належала до вищої соціальної категорії. На його думку, «честь», на відміну від «слави», це «матеріальний знак». Це нагороди, здобич, отримані на полі бою, які потім старшим воїном – князем, гетьманом – ділились між молодшими воїнами на знак подяки за їхні заслуги².

Своєю чергою, «слава» не матеріальна і тому більш цінна для героя. Вона характерна лише для того представника суспільства, який не потребує матеріальних знаків, адже має вищий соціальний статус. Тому «честь» можна було отримати лише від сучасників, а «славу» від нащадків, або вибороти ціною життя³.

У козацькі часи ці два поняття мали дещо інше смислове наповнення. Як зазначає сучасний науковець І. Дзюба, «слава є свого роду критерієм і коригентом рівня громадського життя й самоусвідомлення»⁴. Носієм «слави» є все козацтво. Тобто це поняття стає більш колективним, демокра-

---

¹ Там само.

² «Це може бути частка у здобичі, яку обов'язково треба отримати для уникнення безчестя, хоча прагнення оголити знакову природу цих вигод часто призводить до того, що одразу після отримання захоплені цінності можуть (а за ритуалом – повинні) бути кинуті, розтоптані або іншим способом знищені» (Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» – «слава» в светских текстах Киевского периода / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Т. 2. – Таллинн, 1992. – С. 113).

³ Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» – «слава» в светских текстах Киевского периода / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Т. 2. – Таллинн, 1992. – С. 115.

⁴ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – Вид. 2. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 634.

тизованим, а не лише особистим, що належало окремому козаку.

Очевидно, що «честь» для козака не була «матеріальним знаком», а була поняттям його моральної свідомості. Тобто честь воїна – це внутрішні моральні якості і принципи, які характеризують його поведінку, ставлення до оточуючих, до військових обов'язків.

Крім понять «слава» та «честь», які трапляються у фольклорних текстах, дослідники звертають увагу на певні мовні засоби, зокрема символи-тропи, які допомагають зрозуміти сутність героя та характер козацької доби. Складність їх пояснення полягає у тому, що у кожного слова може бути декілька прихованих символів. Тому, розкриваючи зміст символу, дослідник повинен володіти тим «комплексом асоціацій», який був властивий загальній масі українського населення в XVII–XIX ст.¹ Простежуються різні символи-тропи, серед них: вороний кінь, бенкет, мед-горілка, вино та пиво, риба та ін.

Одним із найпоширеніших символів-тропів є *в о р о н и й*, *бу л а н и й* к і н ь. Для козака кінь був найціннішим даром. З великою пошаною ставились до нього. Запорожці сприймали коня як найкращого радника, брата чи надійного та вірного товариша, випробуваного у битвах. В українському фольклорі кінь стає уособленням волі, що було ознакою справжнього козака². Тому в ті часи навіть існували цвинтарі, де українські козаки ховали своїх коней.

Ой, як крикнув козак Нечай на хлопця малого:
Сідлай, сідлай, малий хлопче, коня вороного!
Мені вороного, собі буланого.

---

¹ Корнев А. Ю. Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці / А. Ю. Корнев // Культура і сучасність. – № 2. – К., 2003. – С. 59.

² Марченко Т. Символіка та семантика «Козаків-мамаїв» // Марченко Т. Козаки-мамаї / Тетяна Марченко. – К. ; Опішне, 1991. – С. 14.

Та заженем вражих ляхків аж до Полонного¹.

Усі спостереження, які були виявлені при аналізі героїчного образу козака в Лисенкових аранжуваннях історичних пісень та записах дум, проявляються і в хоровій пісні «Наш отаман Гамалія» (1880-і роки) та хоровій поемі для чоловічого хору «Іван Підкова» (1903 р.), створених на слова Т. Шевченка. Це пояснюється тим, що літературний текст творів поет написав цілком у фольклорному дусі. Відповідно, і композитор будує музику на фольклорних інтонаціях, з використанням ладо-гармонічних, фактурних та формотворчих особливостей цього стилю.

Так, пісня «Наш отаман Гамалія» написана на текст з поеми «Гамалія» Т. Шевченка, в якій поет звертається до теми морських походів запорожців. З літературних джерел використані передусім народні думи про чорноморські походи запорожців і повеніряння невільників у турецькій неволі (думи «Про Самійла Кішку», «Про Олексія Поповича», «Про Марусю Богуславку» тощо). Вплив дум позначився і на трактуванні історичної доби, і на загальному лірико-епічному тоні твору, і на поезиці його окремих частин. У дусі й стилі дум і народних пісень письменник створив початок поеми (плач невільників), ушлявлення Гамалії («Слава тобі, Гамаліє...»).

М. Лисенко вибирає з поеми Т. Шевченка саме ті слова, які найглибше і найяскравіше передають народну героїку і силу. Пісню композитор будує на двох контрастних темах, спираючись на народні пісні. У першій темі героїчного характеру з енергійними інтонаціями, чітким маршовим ритмом відчутна близькість до козацької пісні «Ой ішли наші славні запорожці». Друга тема епічного характеру з драматичними елементами має подібність з сумною історичною піснею «Про Харка». М. Лисенко чітко вибудовує драматургію твору по висхідній лінії: від пісні-плачу героїв-козаків, через ствердження героїч-

---

¹ Пісня «Про Нечая».

ного начала до прославлення образу могутнього, непереможного народу¹.

Таким чином, із рядків пісні нам лише відомо, що Гамалія – це «отаман завзятий», який відправився у морський похід разом із запорожцями «слави добувати, із турецької неволі братів визволяти». Врешті решт, якщо ми замінімо ім'я головного героя на ім'я іншого козацького гетьмана – наприклад, Самійла Кішку, головна ідея твору зовсім від цього не постраждає. Тобто, перед нами узагальнений образ козака, наділений тими рисами, які були характерні для усіх героїв українського народу того часу, які виступали у боротьбі за національну ідею, за свободу.

У хоровій поемі «Іван Підкова» на текст Т. Шевченка йдеться про козака, який відомий в історії як козацький отаман молдавського походження Іван Підкова. За народними переказами він був врятований від татар й вихований козаками, про що йдеться в думі «Люлі немовляті Івоні» (за Богданом Заліським). На Запоріжжі Іван Підкова з'явився близько 1550 року, привівши з собою цілий козацький полк. Участь Івана Підкови в морських походах козаків не є історично доведеним фактом. Джерело, яким міг скористатися Т. Шевченко, зображаючи І. Підкову керівником у морському поході, – дума «Татарський поход Серпяги», надрукована в «Запорожской старине», а також коментар І. Срезневського: «Этого Серпягу я почитаю одним лицом с Подковою»². На думку, що Серпяга й Іван Підкова – одна особа, могли навести Т. Шевченка й історичні пісні про загибель Серпяги, опубліковані в тій самій «Запорожской

---

¹ Корній Л. П. Історія української музичної культури : у 3 ч. – Ч. 3 : XIX ст. / Лідія Корній. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. – С. 330.

² Запорожская старина : в 2 ч. / изд. И. И. Срезневский. – Харьков, 1833. – Ч. 1, кн. 2 : Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория. – С. 123.

старине» та збірці М. Максимовича «Украинские народные песни»¹.

Як історичний персонаж Іван Підкова, звісно, міг бути відомий і М. Лисенку, і Т. Шевченку, але, враховуючи відсутність будь-якої характеристики образу героя у цьому творі, очевидно, він лише надихнув обох митців на втілення домінантної ідеї – ідеї волі, оспівування заклику до нових подвигів, змалювання картини з життя та побуту Запорізької Січі. Все це композитор подає у поемі через героїчну та лірико-драматичну образність. У першому розділі прославляє героїчне козацьке минуле, а у другому представляє музичну картину морської експедиції козаків до Туреччини. Композитор використовує діалоги між персоніфікованими хоровими групами. Бушування морської стихії передає через повторювання в окремих голосах низхідних секундових мелодичних зворотів.

Зовсім інший підхід у змалюванні героїчного образу козака відтворено в операх М. Лисенка «Гаркуша» та «Тарас Бульба», що пояснюється специфікою самого жанру, в якому характер героя цілком розкривається, насамперед, у сольних номерах, речитативах, масових сценах.

У 1864 році у М. Лисенка виникає задум створення опери «Гаркуша». Тематика твору пов'язана з козацькими битвами. Лібрето до опери написав М. Старицький за однойменною п'єсою О. Стороженка, в якій образ героя подається у позитивному плані (на відміну від «Предання о Гаркуше» Г. Квітки-Основ'яненка, де автор засуджує дії свого героя-руйнівника). Ця опера стала першою спробою М. Лисенка втілити в оперному жанрі козацьку історичну тематику, що згодом яскраво буде представлено ним в опері «Тарас Бульба». З опери «Гаркуша» збереглись лише фрагменти музики з першої дії та час-

---

¹ Коментарі [Електронний ресурс] // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Тарас Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 784 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev114.htm>.

тина увертюри другої дії¹. У першій дії змальовується підготовка нападу Семена Гаркуші – козацького отамана, який у 70-80-х роках XVIII ст. очолював повстанські загони, які вчиняли напади на поміщицькі маєтки у Слобідській, Лівобережній та Правобережній Україні. За сюжетом п'єси Гаркуша – лідер повстанців. Він відзначається благородством вчинків, сміливістю, відчайдушністю, чесністю. Захищає скривджених і бореться проти багатіїв. Для нього головним є збереження порядку в загоні, дотримання чинних законів. Гаркуша нещадно карає тих, хто приєднався до гайдамаків з метою отримати особисту вигоду, тому користується великим авторитетом серед козаків.

Збережені музичні уривки вказують на те, що композитор та лібретист прагнули створити твір на національно-визвольну тематику. В опері наявні ті головні музичні елементи, які М. Лисенко буде розвивати протягом усієї творчості, зокрема втілить в опері «Тарас Бульба»: звернення до історико-героїчної теми, яку розкрив через музичну мову, оснований на фольклорних джерелах.

Ще один героїчний образ козака М. Лисенко втілить в уже згаданій опері «Тарас Бульба» (1891 р.) за однойменною повістю М. Гоголя. Психологічний портрет Тараса Бульби був характерний для багатьох козаків того часу. Це образ оборонця Вітчизни: страшенно впертого, мужнього, відчайдушного. Образ Тараса став символом козацької відваги, сили та незламності, відданості своєму народові та православній вірі. Такий портрет М. Лисенко й розкрив через музичну характеристику персонажа.

Тарас Бульба – це цілісний героїчний образ козака, який ввібрав у себе типові риси народного характеру героя, які проявляються в його психологічній характеристиці, у мові, у побутових та батальних сценах, у народних звичаях (кулачне змагання, танець, пісня).

М. Лисенко майстерно втілює масштабний, багатосторонній та водночас гармонійний образ Тараса, оспівуючи

---

¹ Автограф номерів зберігається у Музеї Миколи Лисенка.

героїко-патріотичні його риси, його волелюбність, ідеали, прагнення, хоробрість та відданість обов'язку.

В опері образ героя подається в динамічному розвитку – від філософського роздуму проплинність часу через глибоко трагічний душевний стан до героїчного прославлення бойового побратимства та героїзму. Палітрою почуттів Тараса Бульби є героїка, пафос, лірика, філософські роздуми. Музична характеристика його дуже багатогранна та різноманітна за формами: сольні епізоди (арія, аріозо, пісня, речитатив), ансамблі, масові сцени, в яких розкриваються його ставлення до подій, змальовано взаємини з родиною, товариством. У партії Тараса переважає наспівна декламація.

Отже, героїчним образам козаків належало особливе місце у творчості композитора, оскільки вони уособлювали ідею народної волі, що якнайкраще відповідало національним потребам, ідейним пошукам національно свідомої української інтелігенції. Створюючи героїчні образи козаків на фольклорній основі, розвиваючи та індивідуалізуючи їх, М. Лисенко досяг високої професійності і художньої досконалості. І саме українська історія, фольклор та творчість Т. Шевченка стали тим тлом, на якому формувався ментально-емоційний світогляд композитора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток І. Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 12–13.
2. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Антонович ; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та комент. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 372–456.
3. Батій Я. О. Україна. Славетні гетьмани та інші видатні постаті козацької доби / Яна Батій. – Харків : Веста, 2010. – 128 с.

4. Борис Н. История эпическая, история реальная / Н. Борис // Проблемы на българския фолклор. – Т. 6 : Фолклор и история / ред. П. Динеков, С. Бояджиева, Т. Ив. Живков, Н. Кауфман, С. Стойкова. – София, 1982. – С. 14–19.

5. Булат Т., Філенко Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України ХІХ – початку ХХ століття / Т. Булат, Т. Філенко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США ; К. : Майстерня книги, 2009. – 408 с.

6. Гоголь Н. В. О малороссийских песнях // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. – Т. 8 : Статьи / Н. В. Гоголь ; ред. Н. Ф. Бельчиков, Б. В. Томашевский. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 90–97.

7. Грушевська К. Передне слово / К. Грушевська // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – К., 1927. – С. 5–12.

8. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – Вид. 2. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 718 с.

9. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 221 с.

10. Дорошенко Д. И. Очерк истории Украины / Д. И. Дорошенко ; предм. І. О. Денисюка. – Львов : Світ, 1991. – 578 с.

11. Запорожская старина : в 2 ч. / изд. И. И. Срезневский. – Харьков, 1833. – Ч. 1, кн. 2 : Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория. – 140 с.

12. Кейда Ф., Мишанич С. Народні месники України у фольклорі. – Донецьк : Кассіопея, 1998. – 113 с.

13. Коментарі [Електронний ресурс] // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Тарас Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 784 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev114.htm>.

14. Кононенко Н. Епос та плач: правитоки української думи / Н. Кононенко // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 27–30.

15. Корнев А. Ю. Думи та пісні про Хмельниччину як історичне джерело: особливості вивчення / А. Ю. Корнев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / [В. В. Кравченко, В. І. Танцюра, Д. М. Чорний та ін.]. – № 641 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 7. – Харків, 2004. – С. 171–176.

16. Корнев А. Ю. Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці / А. Ю. Корнев // Культура і сучасність. – № 2. – К., 2003. – С. 56–64.

17. Корній Л. П. Історія української музичної культури : у 3 ч. – Ч. 3 : XIX ст. / Лідія Корній. – К. ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. – 480 с.

18. Лотман Ю. М. Об оппозиции «честь» – «слава» в светских текстах Киевского периода / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. – Т. 2. – Таллинн, 1992. – С. 111–126.

19. Марченко Т. Символіка та семантика «Козаків-мамаїв» // Марченко Т. Козаки-мамаї / Тетяна Марченко. – К. ; Опішне, 1991. – С. 11–18.

20. Пропп В. Я. Введение // Пропп В. Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп. – 2-е изд. – М., 1958. – С. 5–28.

21. Старицкий М. К биографии Н. В. Лысенка / М. Старицкий // М. В. Лисенко у спогадах сучасників : у 2 т. – Т. 1 / упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука; редкол. : А. П. Лашенко та ін. – К. : Муз. Україна, 2003. – С. 11–38.

22. Фігурний Ю. С. Зв'язок битви з бенкетом як одна з архаїчних рис козацької культури / Ю. С. Фігурний // Історичні витоки українського лицарства. Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К. : Стилос, 2004. – С. 126–141.

23. Шевченко Т. Г. Заповіт // Кобзар / Т. Г. Шевченко ; ред. Л. М. Кирилець. – К. : Дніпро, 1981. – С. 286.

24. Шевчук Т. М., Балушок В. Г. Чи були герої зрадниками, або ще раз про проблему історизму фольклору (з приводу статті О. І. Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурчення», опублікованої в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6))

/ Т. М. Шевчук, В. Г. Балушок // Український історичний журнал. – № 5 (506). – К., 2012. – С. 187–195.

25. Яременко В. «Як понесе з України...». Роздуми про «Заповіт» [Електронний ресурс] / В. Яременко // Наша віра. – 2004. – № 5 (193). – Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/05_2004.html

26. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції / Наталія Ярмоленко. – К., 2010. – 552 с.

Катерина Шарабар. Героїчний образ козака у творчості Миколи Лисенка. Обґрунтовано причину звернення Миколи Лисенка до козацької історії, зокрема її представників – героїчних образів козаків. Проаналізовано специфіку втілення цих образів в аранжуваннях українських історичних пісень, українських думках та оригінальних творах композитора.

Ключові слова: образ козака, фольклор, героїчний, українська історична пісня, дума.

Екатерина Шарабар. Героический образ казака в творчестве Николая Лысенко. Обосновано причину обращения Николаем Лысенко к казацкой истории, в частности к её представителям – героическим образам казаков. Проанализирована специфика воплощения этих образов в аранжировках украинских исторических песен, украинских думках и оригинальных произведениях композитора.

Ключевые слова: образ казака, фольклор, героический, украинская историческая песня, дума.

Kateryna Sharabar. Heroic Character of Cossack in Creation of Mykola Lysenko. In the article it has been substantiated the reason why Mykola Lysenko apostrophized to Cossack's history, specifically, its representatives – heroic characters of Cossacks. It has been analyzed the specificity of the embodiment of these characters in the arrangements of Ukrainian historical songs, Ukrainian ballads, genuine compositions written by the composer.

Key words: the character of Cossack, folk-lore, heroic, Ukrainian historic song, ballad.